

Пахтачиликнинг ривожланиши, ўлканинг Россиянинг хомашё манбаи ва тайёр махсулотлар бозорига айланиши айникса Фаргона вилоятида халкни хар жихатдан огир ахволга солиб кўйди. Булар хакида аввалги сахифаларда келтирилган маълумотлар хам далолат бериб турибди. Шунини алохида таъкидлаб ўтиш лозимки, кўзголонларда рухоний ва бошка юкори табакалар вакиллари катнашдилар ва хайрихохлик билдирдилар. Бу табиий хол эди, албатта. Чунки ўлкада миллий давлатнинг тугатилиши, бойликларнинг бегоналар кўлига ўтиши хамда гайридинларнинг зўравонлиги махаллий табака доиралари норозилигини уйготмасдан куймасди.

Бундан чор ҳукуматига зур бериб хизмат килаётган бир гуруҳ кимсапар мустаснодир. Рус ҳукумати даврида олий ва урта хокимият лавозимларидан, бойликлардан махрум этилган хамда ўз ватанига содик кишилар чет эл ҳукмронлигига карши курашнинг тарафдорлари сифатида маидонга чиқдилар. Фаргона вилоятининг харбий губернатори Чайковский водийдаги вазиятни шундай таърифлаган: «Буйсундирилганига кадар Фаргона мус-такил давлат хисобланиб, ўзининг тарихи, ҳукмрон синфи ва бошқарув тузумига эга эди. Уларнинг йўқолганига хали чорак аср, янги шароитга мослашиш учун эса бир кшиининг умри ўтгани йўқ. Илгари ҳукмронлик килган нуфузли табакаларнинг оддий кишиларга айланиш жараени жуда кийин ва аламли кечмокца. Шунинг учун тасодифий ходисаларнинг юзага келишини назарда тутган холда, туб ахолини каттик назорат остида тутиб туриш хали узок давом этади. Айникса, мусулмон рухонийларини ва мусулмон ўқув юртларининг вакилларини алохида назорат остида саклаб туриш зарур. Чунки улар конуний ташкилотлардан четда ўз холига ташлаб куйилганлиги учун доимий назорат килиш имкони йўқ. Янги тартиб-конунлар оркасида уларнинг факат жамиятдаги мавкеига эмас, балки вакф ерларидан олинадиган даромадларининг кискартирилиши туйфайли иктисодий манфаатларига хам путур етказилди».

Рус ҳукумати, биринчи навбатда, дин пешволарини энг хавфли душман хисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка кисиб» куйишга харакат килди. Руслар козилик ва оксоколлик мансабидаги кишиларни хам «гах деса кўлга кўнадиган» тарзда ушлаш учун арзимаган бахоналар билан жазолаб турди. Масалан, вабо касали муносабати билан 25 кози ва муфти эски кабристонларни бузмасликни сўраб ариза ёзганларида, улардан бир нечаси лавозимларидан четлатилди. Шундан кейин бир гуруҳ нуфузли кишилар норозилик хати ёздилар. «Хонлар вақтида, — дейилган унда, — козилар шариат конунларини

билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойик козиларнинг бекордан бекорга лавозим-ларидан бушатирилганини билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариятга зид ишларни қилмаганлар».

Харбий губернатор А.А. Абрамов кўзголон кўтарилишидан кўриб, агар тартибсизликлар рўй берса, у вақтда козилар Сибирга сургун этилажанини очикдан-очик маълум қилади. Айни бир пайтда Кўкон уёздининг бошлиги, агар дин пешволари тартибсизликларда қатнашсалар, мадрасаларнинг ёпилишини ва вақф ер-лари тамоман давлат ихтиёрига ўтказилишини билдирди.

Козиларнинг шикоят буйича имзо чекканлардан 10 дан ортиқ киши ҳибсга олинди. Шу биргина шикоятга қарши кўрилган чора Кўкон халқининг норозилигини уйғотиб, оломон тўплана бошлади. Натижада хавфли вазият юзага келиб, кўзголон чиқиши аён бўлиб қолди. Бундан чўчиб кетган губернатор козиларни ва 8 нафар элликбошини қамокдан озод этишга мажбур бўлди. Кози мулла Ашурни шикоятнинг ташаббусчиси сифатида Сибирга сургунга жўнатмоқчи эди, аммо вазиятнинг кескинлашиши оқибатида бекор қилинди.

Рус маъмуриятининг маҳаллий амалдорларга нисбатан зўравонлиги туфайли уларнинг орасидан халқ галаёнларига хайрихоҳлар чиққан эди. Чунинчи, уларнинг айрим вакиллари 80-йиллари мустақилликни тиклаш учун қурашаётган гуруҳларнинг қатнашчиларига меҳрибонлик қурсатганлар. Масалан, 1885 йили Навқат бўлисининг бошлиги Содик Қулматов ва Бозорқургон бўлисининг қатта оқсоқоли Мулла Қалон Отанаев «кўзголон қатнашчиларини берқитганлари» учун ўз вазифаларидан олинган. Маҳаллий маъмурият вакилларининг кўзголончиларга хайрихоҳлигини вилоят харбий губернатори ҳам таъқидлаган: «(Кўзголон бошлиги Дарвишхонни) қўлга тушира олмаганлигимизнинг сабаби аҳолининг ва маҳаллий маъмурият вакилларининг ёрдам қилмаётганликларидандир. Маҳаллий амалдорлар ўзларининг ҳаракатсизликларини никоқлаш учун турли асоссиз баҳоналарни тарқатиш билан шугулланмоқдалар».

Айниқса, хонлик вақтида мансаб ва имтиёзларга эга бўлган, лекин «руслар қелганидан кейин улардан маҳрум этилган» кишилар қор ҳуқуматига қарши турганлар.

Ўлка генерал-губернатори А.Вревскийнинг сўзига қараганда, улар осойишталик қўнлари жим юрганлар, лекин янги солиқлар қолинганда ёки ҳуқумат қандайдир қораларни қўрмоқчи бўлган қўзларда аҳолини кўзголон кўтаришга даъват этганлар.

Шундай қилиб, мустамлақачилик сиёсати бир томондан халқ ҳаётининг оғирлашишига, иккинчидан, маҳаллий юқори табақа вакилларининг манфаатларига зарба беришга олиб қелган. Бу ҳол халққа ҳам, юқори табақа вакилларининг илғор қисмига ҳам умумий душ-ман — қоризмга қарши бирлашишга қамин ҳозирлади. Бу ерда мустақиллик ва озодлик учун қураш тўйгулари муҳим ўрин тутди, халқнинг барча тоифаларининг бир қақдан бош қикаришига олиб қелди.

Жамият маънавий ҳаётининг асосий йўналтирувчи қўчи бўлмиш ислом динининг қамситилиши ва унинг моддий асосларининг қеклаб қўйилиши дин пешволарининг ҳам бош кўтаришига олиб қелди. Асрлар мо-байнида ҳуқм суриб қелган ислом динининг «гайридин» асирига айлиниб қолиши кўзголоннинг энт муҳим омилларидан бири бўлди. Айниқса, намоз вақтида рус императори номига мажбурий суратда ҳутба ўқитилиши ақинарли ҳол эди. Бинобарин, «газот» шиорининг юзага қелиши табиий ҳолдир. Шу равишда ватан ва дин озодлиги учун қураш бир-бири билан узвий боғлиқлиб, умуммиллат

харакати сифатида гавдаланади.

1898 йил кўзголови Андижон уёздига қарашли Мингтепа, Тожик, Қашқар сингари қишлоқлардан бошланди. Бу жойларда Мухаммадали Халфа Собир ўғли (1856—1898) энг обрўли дин пешвоси ҳисобланган. Ўнинг отаси пахтани қиғитдан ажратадиган халажи ва йиғ, яъни дуг, бешиқ ясайдиган ҳунар эгаси эди. Демак, Мухаммадали ҳунарманд оиласида дунегга келиб, вояга етган. У Дукчи Эшон деб аталган. Эшон деб номланишига шу сабаб бўлганки, у ўзининг истеъдоди ва сергайратлиги туфайли қишлоғидаги Султонхонтўра Эшонга шогирд тушиб, юксак диний унвонга сазовор бўлган. Дукчи Эшон мол-мулк тўғлашга берилмай, назр ва совғага келтирилган барча бойликларни қашшоқларга сарфлади. Чунончи, ҳар қуни белгилаб қўйилган жойда юзлаб қишиларга текин овқат тайёрланган.

Дукчи Эшон рус ҳукумати томонидан олиб борилаётган мустамлақачилик сибсатини, миллий зулм ва диннинг сиқиб қўйилганлигининг жонли гувоҳи бўлди. У халқ дардини ва норозилигини яхши англаган ўз Ватанига содиқ қиши эди. Умуман айтганда, Дукчи Эшон огир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит орқасида бир парча еридан ҳам маҳрум этилган дехқонлар, шаҳар қамбағаллари учун умид ва ишонч рамзига айланган. Буни яхши англаган Дукчи Эшон халқнинг озодлик қурашига бош-қош бўлишни ўз зиммасига олди. У она юртнинг мустақиллиги ва озодлигини тиклашни муқаддас бурч деб билди. У кўзголов қўтариш учун айрим тайёргарлик ишларини амалга ошириб борди. Биринчи навбатда, «чақирик қозлар» битилиб, ишончли жамоаларга тарқатилди. Бунда Фарғона вилоятида истиқомат қилаётган барча туб аҳоли вақиллари, ҳусусан, ўзбеклар, тожиклар ва қирғизлар Мингтепага таклиф этилди. Бундан ташқари, халққа қарата мурожаатнома қабўл қилиниб, муқулмонларни қофирлардан ҳалос этиш Дукчи Эшон зиммасига тушганлиги билдирилган ва барча муқулмонлар ёрдамга қачирилган. Мурожаатномага қуйидаги нуфузли қишилар имзо қечқанлар:

1. Мулла Аҳмад ноийб Мулла Мирза ўғли.
2. Хайитбой Тўқсабо.
3. Орзиқулбой Понсод.
4. Умарбек додхот.
5. Ботир Мингбоши.
6. Соттибой Мирза.
7. Ботир Мингбоши Нормат ўғли.
8. Мухаммад Иброҳим Тўқсабо.
9. Мулла Гойибназар Ортик ўғли.
10. Алибек Додхот ва бошқалар.

Улар орасида бир қози ва унинг ердамқиси, икки бўлис бошлиғи, 7 қишлоқ оқсоқоли ва Қулин бўлиси-нинг уч нуфузли қишиси бор эди. Мурожаатномага жами 14 қиши имзо қечқан. Қачирик қозларидан ташқари, айрим режалар ҳам тузилган. Чунончи, кўзголов

галаба килган тақдирда Дукчи Эшоннинг 14 ёшли жияни Абдулазиз хонлик тахтига ўтказилиши лозим эди.

Дукчи Эшон атрофидаги ишончли кишилар Туркиянинг ёрдами ва мавкеидан фойдаланиш ниятида Султон Абдулхамид II (1876—1909) номига хат юбордилар. Аммо бу хат ўз эгасига бориб етмайди. Дукчи Эшонга турк султониинг калбаки жавоб хатини ва совгасини тақдим этганлар ва Дукчи Эшонни унинг асслигига ишонтиришган. Амалда Туркия билан алоқа ўрнатилмаган ва бунга имконият ҳам йўқ эди. 1898 йили «Рус инвалиди»нинг ёзишича, Абдулжалилхўжа деган киши Кашкардан келиб, Дукчи Эшонга гўе «турк султони томонидан юборилган хат ва тунни» топширган эмиш, лекин унинг хакикатлиги тасдиқланмаган. Ўша йили 14 июнда Туркистон харбий округининг штаб бошлиги Н. Белявскийнинг билдиришича, «Турк султонидан ҳеч нарса олинмаган». Абдужалилхужанинг Кашкарга борганлиги хакидаги маълумотлар ҳам тасдиқланмади. 1899 йили Россиянинг Кашкардаги бош консули Н.Петровский гарчанд Абдужалилхужа шахси билан таниш бўлса-да, лекин унинг Кашкарда топилмаганлигини Туркистон генерал-губернаторига билдирган.

Бундан ташқари, унинг Туркистон харбий округи штаби бошлигига юборган хатида шундай дейилган: «Дукчи Эшонга юборилган хат султон фармони эмас, балки хати иршоддир, яъни сўфийлик таълимоти буйича ўзини кутқаришнинг тўғри йўли кимга мерос бўлиб қолганлиги хакидаги гувоҳномадир. Хужжат, шубҳасиз, сохта, сабаби — Султон пайгамбар нойиби сифатида суфийликда бўла олмайди. Чунки сўфийлик билан мураса қилинади, лекин тан олинмайди. Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (муршиддан) хати иршод олган бўлиши мумкин эмас». Шу равишда хат ва совга Турк султонига тегишли эканлиги исботланмади. Бу масала билан шугулланган бир муаллиф ҳам «кўзголонда мусулмон давлатларининг вакилларини қатнашганлиги исботланмади», — деб ёзган.

1898 йили генерал-лейтенант Королков ўзининг хисоботида кўзголоннинг сабабларига тўхтаб, Дукчи Эшоннинг Туркия билан алоқада бўлмаганлигини исботлади. У Туркиянинг ўлкадаги халққа таъсир этувчи кучини қуйидагича тасаввур этган: «Кейинги вақтларда ўлкада бирон мақсад ва хужжатга эга бўлмаган Туркия фуқаролари пайдо бўлди. Шунингдек, Туркиядан туркларнинг юнонлар устидан қозонган галабасини улугловчи Константинополь китоблари келтирилмоқда. Нихоят, кўришиб турибдики, Дукчи Эшон исени кўтарилишида Константинополнинг таъсири тугридан-тўғри бўлмаган бўлса-да, лекин унга яқин доирада бўлган».

Биобарин, кўзголон Туркиянинг бевосита таъсири остида кўтарилганлиги хакидаги фикрлар тахминлардан иборат эди, холос. Аслида, олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, кўзголон оғир шароитнинг махсули хисобланиши билан бирга, асрлар оша давом этиб келаётган ахлоқ-одобнинг издан чиқиб бориши ҳам сабаб бўлган. Бу хусусда И.И. Королковнинг хисоботида келтирилган, Дукчи Эшоннинг терговда айтган сўзлари диққатга сазовордир. «Мадали Эшоннинг ўзининг сўзича, — дейилган хисоботда, — уни халқнинг одоб-ахлоқи бузилаётганлиги хақида тинчсизлантириб келган. Гарчи бундай ҳол Кўкон хонлигининг кейинги йилларида бошланган бўлса-да, лекин бунинг учун у худонинг амри билан халокатга учради. Руслар ўлкани урушиб олганидан кейин эса аҳвол янада ёмонлашди. Одоб-ахлоқнинг бузилиши фоҳишалик, ичкиликбозлик, киморбозлик ва оила заифлашининг қучайишида ўз аксини топди. Умуман, одамлар орасида шариат талаб-ларига зид ишлар қилиш зўраймоқда. Гарчанд рус маъмурияти халқ билан хушмуомала бўлса-да, лекин зақот ва вақф ташкилотларини

йўкотди ва Маккага хажга боришни таққлади. Айни бир пайтда у халк таълим-тарбиясига эътибор бермади. Эшон бу номаъкулчиликни гўё турк султониға ёзиб, ундан ўртага тушишни ва ҳаётни шариат асосида юргизишни Рус давлатидан сўрашни илтимос этган эмиш. Бу билан Эшон рус давлатини худонинг қаҳр-ғазабидан холи қилмокчи бўлган эмиш».

Афтидан, терговчи рус маъмурияти вакиллари марказий ҳукумат олдида кўзгон учун жавобгарликдан қутқизиш ва унинг сиёсий йўналишини бўяш мақсади-да Эшоннинг сўзларига маъмуриятни мақтовчи сўзларни киритган. Буни Эшоннинг рус тилини билмаслиги тўғрисида қилиш ҳеч гап эмас эди. Тергов ҳужжатларида ҳам Дукчи Эшоннинг «халк рус ҳукумати томонидан ҳеч қандай сиқувларни кўрмади, норозиликнинг танҳо сабаби вақф ерларининг давлат кўлига ўтишида», деган кўрсатмаси мавжуд. Ваҳоланки, кўзгончилар Дукчи Эшон бошчилигида қофирлар ҳукмронлигини ағда-ришни аңглатувчи «газот» шиори билан ҳаракат қилган эдилар. Бу ҳақда ҳарбий прокурор Долинскийнинг Дукчи Эшон ҳусусидаги қораловчи фикри ҳам далолат беради: «Дукчи Эшон улқада рус ҳукмронлигини ағдариш мақсадида қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қурол билан бош қўтаришга отлантирди».

А. Эгамназаровнинг Мусо Туркистонийнинг асаридан олган маълумотиға кўра, 1898 йил 16 майда қечқурун бир минг қиши қатнашувида қенғаш ўтқазилиб, Дукчи Эшон халққа қарата мурожаат қилган: «Эй, мухтарам мусулмонлар! Эй, биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нофиқ эди. Ҳукуматни Оллоҳ таоло ўзи билладур, қофирларни мусаллат қилди, юртимизга урус қелди. Худоерхон ўрниға Кауфман, Умархон тахтиға Черняев утирди. Фарғона хонлиги ерида Масқов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди. Урус Ватанимизни истило этди, сўнгра тилимизга истило қилди. Аста-секин динимизга истило қилмокка бошлади. Биласизларки, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди. Уруснинг қелганиға 30 йил тўлмай, мусулмонлар рибоға айланди, халол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қози-ларимиз бўйниға бут такадиган бўлди. Хулоса (шулки), шариатимиз ҳор, мусулмончилик қариб бўлди. Хуррия-тимиз қойиб будди, истиқлолимиз маҳв бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз қесмас бўлдик.

Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон қелди, Николайни, яъни бир ўруснинг номини жума намоз ҳутбасида ҳутбаға қушиб ўқилсин, деб, ва яна қўчирма сиёсати ила Ватанимизға мужикларни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди. Қубони Федченко, Марғилонни Горчақов, Симни Иқобилиф, Бағдодни Серова, Қонибодомни Милников деб, ҳамма шаҳарлари-мизға бирор ўрус генералининг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар қишлоққа бутхоналарнинг қўнғирогининг қаранг-қурунғ овози қўпайди. Банка деган бир рибоҳона қурилди, динимизда йўқ судхўрлик, ҳаромлик ривож топди. Ҳамманинг ҳапқуми бўлгонди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган фисқхона қилди, фисқнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Ақ-сар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дўқонлари-ға, ошхоналарға, қиморхоналарға муштарий бўлди, фойхишахоналарға ўрганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди».

Мақкур Ватанға содиқлик тўйғулари билан сўгорилган сатрлар шу даражада асосли ва еркин равишда ифода этилганки, изоҳлашға ҳожат йўқ. Улар кўзгондан асосий мақсад Ватан ва дин озодлигини таъминлашдан иборат бўлганлигини яққол кўрсатиб турибди. Уларда барчаға тушунарли оддий сўзлар билан Туркистон ўлкасининг бошиға тушган миллий зулм ва, умуман, қисли қўрилмаган фойжеалар ўз ифодасини топган. Улқада

руслаштириш сиёсатига қарши норозилик билдирилган.

«Эй, мусулмонлар!» — деб сўзида давом этган Дукчи Эшон, — бўларга ўзимиз сабаб бўлдик. Бу холимизга Оллох таоло ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва махкумиятга ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй, биродарлар, тек тураверсак, бу кофир яна баттар килур! Вой, бизнинг холимизга!

Тарихда ўттан муаззам бир салтанат кургон қахрамон пахлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зирух чидамас. Кани, биздаги шижоат, кани, аждодда-римиздаги басолат, сизларга нима бўлди? Мухаммад динида 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Мухаммад. Ҳаммаси ханафий мазҳабдур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қаб-ристонда бу қадар олимлари Туркистонни дини такдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабақат этганлиги ўқувчилар диққатига арз ўландур. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли қўрилмагондур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, баходур, эй, биродарлар, бизлар шундок аждоднинг набираларимиз».

Дукчи Эшон ўзбеклар жаҳон тараккиетига улкан ҳисса қўшган буюк Туркистоннинг фарзандлари эканликларини эслатиб ўтиш билан бирга, уларни чор ҳукуматининг ҳукмронлиги ўрнатилганидан сўнг ҳар жи-хатдан орқага кетганликларини ва жамиятда бузилиш содир бўлаётганини уқтириб ўтган. Дукчи Эшон уз нут-қини давом эттириб, яна дейдики: «Эй, мусулмонлар, эй, худонинг бандалари, эй, пайгамбар уммати! Чин мўмин бўлсангизлар, сизларга жиҳод лозимдур, жиҳод эътиқод, Оллох йўлида жиҳод қиламиз, ўлсак шаҳид, ўлдирсак гозий бўламиз, жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рўдапо ўрусдан кутулиш йўқ.

Эй мўминлар, кўзингизни очинг! Гафлатдан бедор бўлинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик! Эй биродарлар, хурриятимизни олайлик, ўз Ватанимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳукумат курайлик. Бунинг учун биздан гайрат истайдур, ҳиммат истайдур, жиҳод истайдур, фийсабиллох, жиҳод вақти келди». Демак, Дукчи Эшон халқ ҳуқуқларини, хурриятни, яъни озодлик ва мустақилликни тиклаб, миллий давлат куриш учун курашга даъват этди. Мазкур сўзлар ҳазрати Дукчи Эшон оғзидан жаранглаганда кенгашдаги халойиқ Ватан ва дин учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо этажакларини бир оғиздан изхор этдилар.

Дукчи Эшоннинг киши қалбини тўлкинлантириб, она-юрт озодлиги учун курашга отлантирувчи жушқин ва жанговар сўзлари жамоа аҳлини оёққа тургизди. Чунки унинг сўзлари эзилиб ва хўрланиб етган халқининг юрагидаги дардини ва фикрларини тўла ифода этарди.

Дукчи Эшон ва унинг сафдошлари амалга ошириладиган ҳаракатлар ҳусусида айрим режаларни белгилаган эдилар. Бунга кўра, бир вақтда Маргилонда Иноятхон Тўра ва Ўшда Умарбек Додхон бошчилигида кўзгolon кўтарилиб, ҳарбий қисмларга ҳужум қилиниши лозим эди. Дукчи Эшоннинг ўзи эса, Андижон шаҳридаги жангга бошчилик этадиган бўлди. Нихоят, 1898 йил 17 майда кеч соат 8 да Мингтепада Дукчи Эшон раҳбарлигида кўзгolon кутарилиб, оломон Андижон шаҳри томон йўл олди. У ок от минган холда Кутчи, Баргон, Қоракўргон, Окчи, Қулла, Чиговул, Хаканд, Работ, Дархон, Сарикўй, Кўкча сингари қишлоқларни босиб ўтди. Бу ерларда одамлар кўгolonчиларга қўшилди. Улар орасида Сусамир ва Норин бўлисларидан келган қирғизлар ҳам бор эди. Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Маргилондан Иноятхон Тура бошчилигидаги бир гуруҳ қишилар келиб қўшилдилар. Чунки етарли даражада қуч тўпланмаслиги

оркасида Иноятхон Тўра Маргилонда кўзголови кўтаришга эришолмади. Кўзголовичилар йўлда айрим золим махаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Фаргона вилояти ҳарбий прокурорининг кўрсатишича, кўзголовичилар Кулла бўлисининг қозиси Мулла Йулдошни ўлдириш учун уйига бостириб қирганлар, лекин у қочишга улгурган эди. Шундан кейин оломон қозининг уйини талон-тарож қилади. Дукчи Эшон минг пиёда ва минг отлик оломон билан шаҳар ҳарбий гарнизонига ҳужум қилди. Бу ердаги жангни Андижон ҳарбий гарнизонининг бошлиғи Михайлов қуйидаги тарзда таърифлайди: «Дўнг қишлоғи томонидан махаллий аҳолининг 1,5-2 мингга яқин оломони тўла сокинлик вазиятида лагерга кириб келди. Олдинда отликлар, улар олдида пиёдалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий мунтазам батальони 4-ротасининг 42-взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, дархол камал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб кириб, ухлаб етган ҳарбийларни «Ур, ур», деб қалтаклаб, сўя бошладилар. Махаллий қишиларни биринчи бўлиб баракнинг ўнг қанотида турган дневалний, ротанинг оддий аскарлари Тютин кўрди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва ўша захоти ўлдирилди. Нариги қанотдаги дневалний, оддий аскар Масленников, шунингдек, 4-рота навбатчиси Жернов ва 2-рота бўйича навбатчи бу ваҳима содир бўлишидан олдин 3-взводда лампа ёруғида қитоб ўқиб ўтирган унтер-офицер Степанов бақиргани эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Куролланинглар!» дейишди. Махаллий қишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашди. 4-рота бўйича навбатчи ва дневалний ўша захоти ўлдирилди, икки рота бўйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир неча қалтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Ўрнидан туриб қўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди. Милтик найзаси ва қўндоғи билан ўзига йўл очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петка, одамларни уйгот, бизникиларни сўйишяпти». Шундан кейин бирин-кетин уйгонган солдатлар қуролланиб, кўзголовичиларга қарши жанг қилдилар. Қилич, ханжар, сўйил, болта билан қуролланган кўзголовичилар ҳимояга ўта бошладилар. Уларнинг қўлида ўлжага олинган тўппонча ва милтик билан қуролланган қишилар бўлиб, душманга қарши ўқ узиб турдилар. «Барак олдидаги майдон очилганда, — дейди Михайлов, — ҳарбийлар баракдан 15 қадам нарида турган муллани кўришди. У қулида Қуръон ушлаб, шам ёруғида кўзини қўққа тикканича нималарнидир ўқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган ўнга яқин қишилар турарди. Уларнинг ҳаммаси қўлда тўппонча билан аскарларга қарши ўқ узишарди. Аскарларимиз бу қишиларнинг барчасини ўша захотиёқ отиб ўлдиришди. Махаллий қишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чёқинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қилолмадилар». Шунга ўхшаш маълумотни Н. Веселовский ҳам баён этади: «Бир маҳал сартлар (ўзбеклар) чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тудаси қимирламай турарди. Мулла қўқ байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чеқинишни истамас эди. Унинг ёнида баланд бўйли йигит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскар отган ўқ муллани қулатди. Байроқдор унинг ўлигини қўлтиклаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Аскарлар сартларни найза ва қўндоқдар билан уришди. Улар эса, ўз қуроллари ва бизнинг қуроллар билан ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозониша олмади».

Шу тарзда шиддатли жанглардан сўнг солдатлар қолиб келиб, кўзголовичилардан қўп қиши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Бундай бўлиши табиий ҳол эди. Негаки, гарнизондаги яхши қуролланган 111 қишидан иборат мунтазам қўшинга асосан болта, ханжар ва бошқа оддий нарсалар билан қуролланган оломоннинг бас қилиши жуда қийин

эди. Шунга карамай, кузголончилар кахрамонона жанг килиб, 22 солдатни ўлдирдилар, 24 кишини жароҳатладилар. Н. Веселовскийнинг айтишича, жанг майдонида кўзголончилардан 15 кишининг ўлиги колган. Улар кўп ўлик ва ярадорларни олиб кетганлар ва яширганлар.

1898 йил 19 майда Фаргона вилояти харбий губернатори кушин билан Андижонга етиб келди. Шундан кейин Андижон уезди бўйлаб жазо отрядлари кезиб, кўзголонга дахлдор кишилар калтакланди ва хибсга олинди. Шахсан унинг ўзи Андижон камокхонасида етган кўзголон катнашчиларини тепкилаб ураверди, окибатда икки киши чидай олмай ўлди ва бир неча киши каттик жароҳатланди. Кўзголоннинг таъсир доираси бутун ўлкани, айникса, Фаргона водийсини коплаб олди. Кўзголонда Мингтепа, Асака, Коратепачи, Кува, Шахрихон, Навкат, Окбура, Булокбоши, Аравон, Сегазин, Ичкилин, Ёзевон, Яккатут, Когот, Сусамир, Кенгкўл Корагир ва Хаканд сингари Андижон, Наманган ва Ўш уёздларига карашли бўлисларнинг ахолиси фаол катнашдилар.

Кўзголон катнашчиларидан мингга якин киши Андижон ва Еттисув атрофидаги тоғларда яшириндилар. Улар андижонликлар томонидан озик-овкат билан таъминланиб турилган. Кўзголон катнашчиларидан жаъми 777 киши хибсга олиниб, тергов килинди. Кўп кишилар калтаклашлар ва кийноқларга чидолмасдан камокхоналарда ўлдилар. Терговдан кейин 415 киши суд килинди, улардан 32 киши окланди ва 380 киши ўлим жазосига ҳукм этилди. Бир киши умрбод камок жазосига ва уч киши тарбиявий лагерга тортилди. Императорнинг «мархамати» билан ўлимга маҳкум этилган 380 кишидан 18 нафари (бошка бир маълумотга кўра 21 киши) осиб ўлдирилди. Колган 362 киши турли жазолар билан алмаштирилди: 3 киши умрбод каторгага, 147 киши 20 йилга, 41 киши 15 йилга, 1 киши 13 йилга, 1 киши 8 йилга, 47 киши 7 йилга, 4 киши 4 йилга, 15 киши Сибирга сургун килишга ва 3 ёш болалар тарбиявий камокка ҳукм этилдилар.

Суд Кутчи, Тожик ва Кашкар кишлокларидан туб ахолини кўчириб, уларнинг хонадонларини ер билан яксон килиб, ўрнига рус посёлкаларини бунёд этиш хақида ҳукм чикарди. Бундан ташқари, рус маъмурияти Мингтепа ва Андижон шахри оралигидаги кўзголончиларга кўшилган 29 кишлокни йўқ килиб ташлаш хақидаги масалани кўтарганлар. Окибатда Хаканд бўлисидаги 5 кишлок бузиб ташланиб, 700 хонадон йўқ килинган.

1898 йил 12 июн куни мисли кўрилмаган вахшийлик ва фожеа содир бўлди. Андижон шахрида мажбурий суратда ахоли, жумладан болалар тўпланиб, уларнинг хузурида Дукчи Эшон, Гойибназар Ортикхўжа ўғли, Субхонкул Араббоев, Рустамбек Сотиболдиев, Мирза Хамдам Ўсмонбоев ва Бўтабой Гонбоев сингари кўзголоннинг йирик вакиллари дорга осилиб, шу ерга кўмилди ва тёкислаб юборилди. Бу мудхиш воқеанинг гувоҳи бўлиб турган болаларнинг орасида кўркувдан хушидан кетганлари ва дардга чалинганлари бўлди. Халк кўз ўнгида кўзголончиларнинг кўк ва кизил байроқлари ёндирилди. Рус ҳукумати кўзголончиларни каттик жазолаш билан бирга, Тожик, Кашкар ва Кутчи кишлокларидаги барча хонадонларни бузиб ташлаб, 680 оила Какир деган даштга хайдади. Уларнинг хаммасини кириб ташлаш ёки ўлкадан сургун килиш хақидаги таклифлар айтилган эди. Аммо императорнинг «мархамати» билан уларга ўша даштда ўрнашишга руҳсат берилди. Шунинг учун улар ўрнашган жойларни Мархамат дейиш одат тусига кириб кетди.

Тожик, Кашкар ва Кутчи кишлокларидаги унумдор ерларда эса, Россиядан кўчириб келтирилган 200 рус оиласи ўрнаштирилди.

Шу тарзда кўзголон катнашчилари жонидан хам, мол-мулкидан хам маҳрум этилди.

«Какирга зўрлаб кўчирилган юзлаб кишилар, — дейди гувоҳлардан бири, — 2-3 йил мобайнида жуда кўп азоб-укубатлар ва кийинчиликларни бошдан кечирдилар. Улар гоятда машаккатли меҳнат эвазига сунъий сугориш тармоклари, уй-жойлар ва боғларни янгидан бунёд этдилар. Эндиликда Какир боғу бўстонга айланган. Бирок кекса кишиларга раҳминг келади. Чунки улар қадимдан ота-боболари дафн этилган ва ўзлари тугилиб усган жойларни эзилиб юракларида саклайдилар. Мен уларнинг юзларидаги гам-гуссани кўрдим, бахтсиз ва хўрланган холати сезилиб турибди. Менинг саволларимга улар хурсиниб унчалик хоҳиш билдирмай жавоб берардилар. Уларнинг хаммаси 732 киши, ҳар бир оиллага бир десятинадан ортиқ ер вақтинчалик фойдаланиш учун берилган эди... Улар кўп вақтдан буён азоб-укубат тортаётганликларини ва нахотки, бўларнинг ниҳоясига етмаслиги хақида нолиб гапирдилар. Мен кекса ёшларнинг кўлларини кўкракларига кўйиб таъзим қилганларини ва бошларидаги ок сочлари титраётганини кўрдим».

Чор ҳукумати кўзголон натижасида халок бўлган солдатларнинг оиласи ва бошка зиён кўрган кишиларга молиявий ёрдам ташкил қилди: ўз даври учун катта маблағ ҳисобланган. 16.095 сўм хайрия пули тўпланди. Бухоро хони 1600 сўм юборган эди. Бу маблағлар тегишли кишиларга тарқатилди. Ёрдам пули кўзголон катнашчиларининг мол-мулкини мусодара этиш ҳисобига тўлдирилиб борилди.

Гарчанд кўзголон тор-мор этилган бўлса-да, лекин у ўзбек, қирғиз ва бошка туб аҳоли вакиллариининг мустиқлик ва озодлик учун олиб борган қаҳрамонона курашларининг энг ёркин намунаси сифатида тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан битилди. Унинг энг муҳим аҳамиятларидан бири шундаки, кўзголончилар, биринчи навбатда, мустамлака сиёсати ва миллий зулмининг қосбони бўлмиш ҳарбий гарнизонни йўқ қилишни мақсад этиб қўйди. Халқ галаёнлари тарихида бундай шиддатли ва қамолотга етган ҳаракат қамдан-қам учрайдиган ҳолдир. Шунинг учун ҳам Андижон кўзголони рус ҳукуматиини ларзага солиб, кўп ташвишлантирган, ваҳшийларча жазолашга отлантирган.

Камина Сибир архивларида кўп йиллар мобайнида маълумотлар тўплаш билан шугулланганман. Мана шу иш жараёнида узок Тоболскдаги қамокхонада умрлари қиритилган 1898 йил кўзголони катнашчиларига доир айрим ҳужжатларни қўлга қиритган эдим. Буларга қўра, ўша қамокхонада қуйидаги кўзголон катнашчилари ушлаб турилган:

1. Боев Масоли Исмойил (33 ешда).
2. Мазнаев Султонкул уста (27 ешда).
3. Неъматуллаев Мулла Иззатулла (36 ешда).
4. Полвонов Мадраим Гозий (38 ешда).
5. Абдуқодиров Абдусаттор (26 ешда).
6. Тожибоев Йўлдошбой (23 ешда).
7. Тошматов Ахмадали (23 ешда).

Қамокхона ҳужжатида кўрсатилган кишилар «За участие в бунте против правительства», яъни ҳукуматга қарши исёнда катнашганликлари учун жазоланганлиги уқтириб ўтилган. Улар энг хавфли кишилар сифатида ниҳоятда қаттиқ назорат ва огир шароитда ушлаб турилганлиги, шунингдек, маҳбусларга берилган ўлим ҳукми узок қаторгага алмаштирилганлиги ҳам қайд этилган.

Мен Тоболскда бўлганимда ўша қамокхонанинги мудҳиш қиёфасини кўриб азиз ватандошларимнинг озодлик учун жонларини қидо этганларига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Хамид Зиёев

Кўшимча маълумот учун: <http://info.islom.uz/content/view/1195/1012>